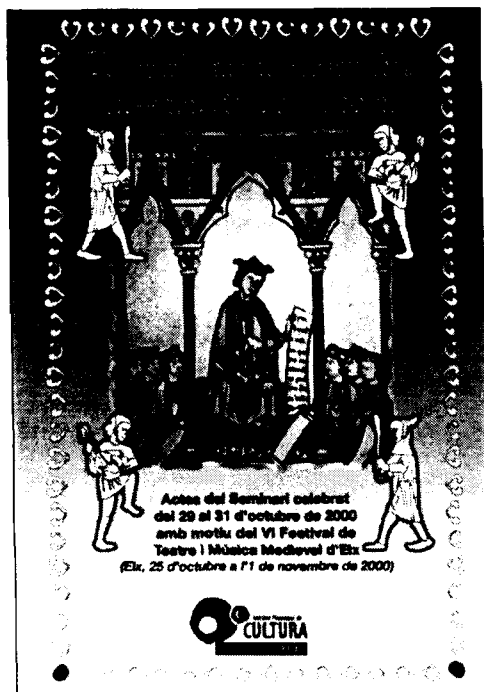

Josep Lluís SIRERA (ed.), *La mort com a personatge, l'assumpció com a tema. Actes del seminari celebrat del 29 al 31 d'octubre de 2000 amb motiu del VI Festival de Teatre i Música Medieval d'Elx*, Institut Municipal de Cultura, Elx, 2001.

Des de l'any 1990 Elx aprofita les representacions de la *Festa* l'1 de novembre dels anys parells per celebrar un Festival de Teatre i Música Medievals. Juntament amb la programació d'espectacles i concerts que omplinen la ciutat, té lloc un seminari sobre teatre i música d'aquesta època, on investigadors nacionals i internacionals exposen els darrers estudis sobre aquesta temàtica. Les actes d'aquest seminari s'han anat publicant amb més o menys freqüència. L'any passat s'editaren les actes del VI Seminari, celebrat del 29 al 31 d'octubre del 2000, amb el títol *La mort com a personatge, l'assumpció com a tema*.

Les actes estan dedicades a la memòria de Luis Quirante Santacruz (1961-2000), fundador del festival i del seminari i important investigador del teatre medieval i renaixentista hispànic i valencià, entre les obres del qual destaca *Teatro asuncionista valenciano de los siglos XV y XVI*. Per aquest motiu, la primera part de les actes està dedicada a l'acte d'homenatge que aquest investigador va rebre dins de la programació del Seminari. S'hi inclouen textos dels seus dos companys del Departament de Filologia Hispànica de la Universitat de València, Josep Lluís Sirera i Evangelina Rodríguez Cuadros, i de l'investigador de teatre medieval Francesc Massip, amb el qual Quirante va tenir un profitós duel intel·lectual.

Com el mateix nom de les actes indica, el Seminari girà al voltant de dos temes: la mort en la seua vessant dramàtica, sobretot en tot allò que fa referència a les danses macabres, i l'Assumpció, cicle a què pertany la *Festa d'Elx* i tema que va servir de precedent per al Seminari de l'any 2002, dedicat exclusivament al *Misteri d'Elx*. Dues maneres de concebre la mort en l'edat mitjana, des de la perspectiva d'aprofitar la vida, actitud que ens recorda la dansa de la mort amb el seu «Lo temps és breu», i des de la perspectiva de la salvació en l'altra vida a través de l'exemple de la Mare de Déu.

Al tema de «la mort com a personatge» el Seminari programà vuit conferències. Les danses de la mort tenen una especial dedicació en les ponències d'Albert Rossich i Francesc Massip. Rossich analitza la *Representació de la mort* del segle XVI i en defensa l'autoria anònima, enfront d'aquells que l'atribueixen a Francesc d'Olesa; també posa en evidència el pas entre les danses macabres amb música i sense text (com la de Verges) a les danses amb text i sense música (com la *Representació*). Massip explica els orígens plàstics de les danses dramàtiques i fa un recorregut entre les pervivències, entre les quals destaca la representació plàstica de la dansa de

Morella, acompanyada d'un text musical (interpretat darrerament per la Capella de Ministrers).

Trobem altres ponències sobre el mateix tema, com la de José Augusto Cardoso sobre la mort i el judici de les ànimes a les *Barcas* de Gil Vicente o la de Víctor Infantes, que fa un recorregut sobre les manifestacions de les danses macabres a l'occident peninsular. També hi són tractats d'altres temes relacionats amb la mort en l'edat mitjana. D'aquesta manera, Maricarmen Gómez parla dels vaticinis apocalíptics de la Sibila, i Tomàs Martínez i José Luis Canet parlen de la dramatització en la predicació, de sant Vicent Ferrer i del sermó de l'Arxiprest de Talavera respectivament. Per últim, cal destacar la ponència de Manuel Oliver Narbona sobre l'origen del mil·lenarisme i l'apocalípticisme i la seua plasmació artística.

L'altre gran tema tractat en aquest Seminari és l'assumpció, com a contrapunt a la mort, al qual van dedicar unes altres vuit ponències. Hi són analitzades dues tradicions escèniques assumpcionistes; d'una banda, l'anglesa, amb la ponència de Rafael Portillo, on analitza les relacions amb la nostra dramatúrgia, i, de l'altra, la italiana, amb la ponència de Federico Doglio. Ja pel que fa a l'assumpció a les nostres terres, Pasqual Mas presenta un text sobre la representació assumpcionista de Castelló, on aporta nova documentació que ens aclareix la manera en què era representat aquest drama, i Andrea Bombi tracta sobre els *villancicos* assumpcionistes valencians del segle XVII des d'un punt de vista musical. Des d'una perspectiva més general i global, Lenke Kovács estudia la figura dels jueus en la dramatúrgia medieval, sobretot relacionant el cicle de la Passió amb l'assumpcionista. Dins d'aquesta temàtica assumpcionista trobem una ponència relacionada amb la *Festa o Misteri d'Elx* de Joan Castañó, el qual ens exposa les reformes que la *Festa* va patir al llarg del segle XX.

Dins de les actes d'aquest VI Seminari sobre Teatre i Música Medieval hi ha algunes

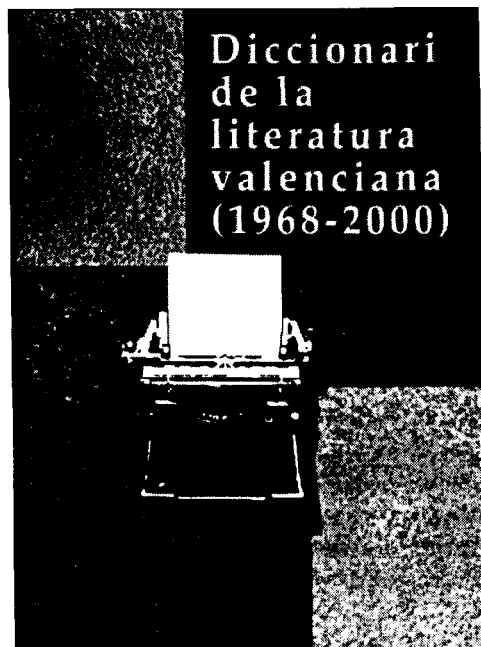
ponències de caire més general, com la de Joan Mas i Vives, sobre la tipologia de les passions catalanes del segle XVI, i la de Luis Rubio García sobre la dramatúrgia medieval a la Corona d'Aragó. Com ja es veu fent des de l'anterior seminari, s'aprofita per tal d'homenatjar algun important medievalista, en aquest cas Alan Deyermond, la conferència de clausura del qual tracta de les oposicions *tipus/antitipus* (com ara el d'Antic Testament/Nou Testament) i l'aparició d'aquests, entre altres casos, en la *Festa d'Elx*.

La taula redona del seminari està dedicada a la promoció i la difusió de la *Festa d'Elx*, en la qual van participar els representants de les vies de difusió més consolidades (Ajuntament d'Elx, Patronat del Misteri d'Elx, Museu Municipal de la Festa, lloc web de la *Festa d'Elx* (www.lafesta.com) i els encarregats de les dues exposicions més importants que hi ha hagut sobre aquest drama, *Món i Misteri de la Festa d'Elx* i l'exposició de la Unesco. S'hi va arribar a la conclusió que mancava una promoció més dirigida a divulgar el caràcter festiu del *Misteri d'Elx* entre la població il·licitana. Entre totes les iniciatives que hi sorgiren, s'hi va destacar la necessitat d'un projecte de difusió entre els escolars.

Aquestes actes, les més gruixudes de totes les que s'han publicat fins ara, ens mostren un seminari consolidat (malgrat que fins al 2006 no n'hi haurà cap altre, ja que a l'agost del 2004 Elx esdevindrà el centre del Congrès de la Société International pour l'Étude du Théâtre Médiéval), un seminari amb un alt grau de rigor i compromís (encara que, moltes vegades, les seues consideracions sobre la *Festa* no les prenen amb seriositat els organitzadors d'aquest drama assumpcionista). Esperem que, ara que l'organització del Festival ha decidit baixar la qualitat de la programació, aquesta trobada d'investigadors al voltant del teatre i la música medievals i el *Misteri d'Elx* continue fermament pel camí que Luis Quirante es va proposar ja fa més de deu anys.

HÈCTOR CÀMARA

GABRIEL SANSANO (Director), *Diccionari de la literatura valenciana (1968-2000)*; Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 2001.

Qui podia pensar que la literatura valenciana actual comptara els darrers 35 anys amb una nòmina propera als 300 autors, entre la poesia, la narrativa i el teatre. I la xifra d'obres publicades depassa amb escreix uns quants milers, perquè, si bé la majoria d'escriptors no viuen o no han viscut de la seua producció, la proliferació de títols ha permés abastir un mercat editorial important malgrat els reduïts tiratges que se n'arriben a fer i l'escassetat d'uns lectors fidels. L'obra que ressenyem aborda en exclusiva els escriptors i les escriptores en català del País Valencià.

Per a conèixer els autors, els títols i la bibliografia crítica que se n'ha fet fins ara, un equip de nou investigadors de la Universitat d'Alacant, coordinats pel professor Gabriel Sansano ha tret a la llum el primer *Diccionari de la literatura valenciana (1968-2000)*, publicat

a l'Institut de Cultura Juan Gil-Albert, un volum de 368 pàgines que replega una informació vària classificada en diferents apartats.

En la presentació, el professor Enric Balaguer explica el sentit d'inventari que té aquesta obra: «Es tracta de permetre l'accés a estudiosos d'allò que han estat les obres dels autors així com les crítiques que aquestes obres han generat». La possibilitat de valoració de l'obra literària, malgrat l'escassa perspectiva que doten tres dècades de crítica literària, és un element important en la informació d'aquest diccionari. A la introducció, el director del projecte, Gabriel Sansano, delimita l'abast de l'obra i explica les línies de treball que n'han garantit l'èxit. Una de les dificultats importants en la seua confecció ha estat la classificació dels títols en els diferents gèneres literaris: «Tasca enfadosa quan els marges entre uns gèneres i altres no són gens clars». Hi confessa que, si bé la intenció última del projecte és preparar l'edició d'un CD multimèdia de circulació comercial, de moment han decidit posar la informació al servei de tot el món en una pàgina *web* de consulta lliure que s'actualitza de manera constant: www.mmlab.ua.es/lletraferit.

El diccionari presenta a l'inici cinc estudis sobre els diferents gèneres literaris: «La literatura infantil i juvenil valenciana en el darrer quart de segle», «La narrativa valenciana actual», «Assaig valencià: estat de la qüestió», «La poesia valenciana actual» i «Trenta anys de teatre escrit». El panorama descrit palesa una gran abundància d'autors, obres, certàmens literaris, editorials que publiquen múltiples col·leccions, revistes literàries, etc. Però en el cas de la poesia, aquest gènere continua sense arribar a un sector ampli de la societat. La classificació de les obres d'assaig ha reduït a uns pocs autors valencians el llistat aportat. Els artífexs d'aquest diccionari han considerat el gènere assagístic com Voltaire, Montaigne o Fuster el contemplaven: «el tractament no especialitzat dels diversos temes amb la voluntat estètica de creació literària». Per tant els textos acadèmics i els estudis monogràfics

hi han quedat exclosos, i consegüentment un bon grapat d'autors. Pel que fa al teatre, el panorama descrit potser siga massa triomfalista pel que fa a les propostes esteticoliteràries i dramàtiques de l'actualitat que es repassen al llibre. És clar que el teatre valencià començà a mostrar signes de canvi a partir dels anys 70. Si abans representava quasi el no-res, avui en sorprén la vitalitat davant la competència del cine, la televisió i altres lleures. Hi ha una certa relació entre l'augment de les publicacions i dels premis de teatre, dels festivals, de les companyies i el nombre de peces representades en la nostra llengua. Però la consolidació de les infraestructures teatrals i del públic assistent pegen encara d'un fil. A més està per formar-se el recanvi generacional i el llenguatge dels nous dramaturgs. Quant a la narrativa, ja siga aquesta infantil, juvenil o d'adults, el mercat es sustenta en gran mesura sobre el lector en edat escolar, i també gràcies a la difusió anual que els premis locals i els més prestigiosos –com ara el premi *Andròmina*– fan d'un grapat de títols. Les carències seculars de la nostra literatura han estat ràpidament subsanades per la riquesa i complexitat de les obres i la varietat de gèneres que comprén la narrativa d'adults, a canvi d'una escassa ambició creativa en la literatura juvenil, condicionada pels gustos adolescents i per l'intent de professionalització d'alguns escriptors.

Després d'aquest apartat que repassa la literatura valenciana actual, s'hi troba el diccionari d'autors, que en replega el nom literari de 277, lloc i data de naixement, lloc de residència, la biobibliografia, els títols publicats amb les dades d'edició, i la bibliografia crítica que se n'ha fet, de cadascun. És interessant esmentar que 43 dels ressenyats són escriptors. Ens sobta sincerament aquest contrast per tal com les estadístiques mostren un major nombre de lectores que de lectors, mentre que l'accés a la producció literària continua estant en mans dels escriptors barons en una proporció de 6 a 1. Farien falta estudis sociològics que

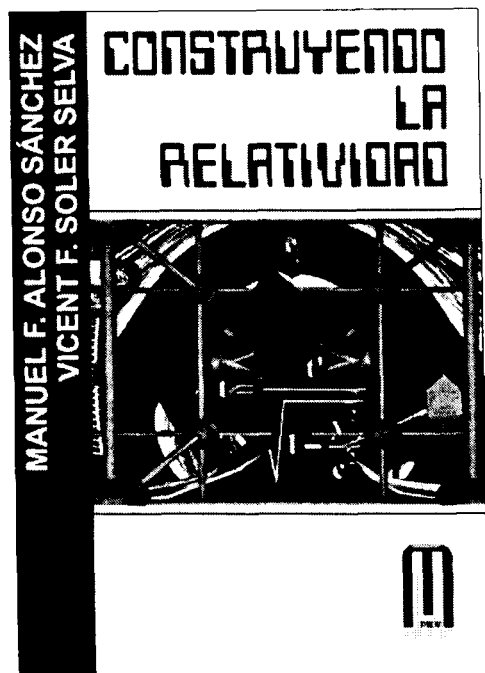
explicaren les causes d'aquest *décalage* o desproporció, semblants a l'aportat en aquest número de *LA REL·LA* sobre la dona artista.

Per als aficionats a les classificacions, aquest volum presenta un darrer apartat amb diversos índexs: índex onomàstic d'autors, índex d'autors per comarques i localitats de naixement, índex d'autors per localitats de naixement, índex d'obres amb indicació d'autor i gènere, i índex d'obres classificades pel gènere. Tota la informació que una base de dades podria oferir amb un ordinador, són unes «eines de navegació» com afirma Sansano.

Aquest diccionari ha nascut amb la vocació d'esdevenir una obra de referència important –l'única que ara per ara tenim els valencians sobre els nostres escriptors contemporanis–. Però té a més una vocació de renovació constant, d'ampliació de la nòmina d'autors, d'obres i de ressenyes crítiques. A més de poder consultar des de diversos angles la informació que hi busquem, la valua més gran que trobem en el treball present és l'actualitat de la informació bibliogràfica aportada –limitada fins a l'any 2000–, i que el treball té una generosa prolongació en una pàgina *web* disponible, que es renova a més velocitat que la publicació d'un diccionari d'aquestes característiques. L'abast del llibre s'eixampla a qualsevol persona interessada per les nostres lletres, ja siguen alumnes d'ESO, Batxillerat o universitaris, ja siguen lectors freqüents de la literatura circumscrita al País Valencià que volen revisar els textos i els autors que han marcat el període més rigorós i divers, més dinàmic i encoratjador de les nostres Belles Lletres com són aquests darrers 30 anys. Hi tenim la millor eina per a analitzar, estudiar, catalogar i avaluar en el seu conjunt i en el seu context els canvis i el dinamisme de la literatura valenciana contemporània. Al capdavant, un manual de referència de gran importància del qual no sabríem prescindir els lectors fidels o els lletraferits.

Antoni DE LA TORRE

Manuel F. ALONSO SÁNCHEZ, Vicent F. SOLER SELVA, *Construyendo la relatividad*, Equipo Sirius, SA, Madrid, 2002.

Què és el temps? Què és l'espai? Allò es mou o som nosaltres qui ens movem?...

Segons en quines circumstàncies siguen formulades preguntes com aquestes, poden resultar de caire trivial (d'aparent sentit comú), de tints filosòfics o, com repeteixen els autors de *Construyendo la relatividad*, d'un profund interès científic. Per a la majoria de nosaltres, però, són preguntes que mai ens hem plantejat. La Teoria de la Relativitat Especial és ja vella (farà 100 anys el 2005), però la figura d'Einstein, el seu creador, continua en l'imaginari col·lectiu com un dels científics més grans i originals (i una mica excèntric) de tots els temps.

Doncs bé, de la mà dels professors Manuel Alonso i Vicent Soler, podem arribar a entendre per què tenim necessitat pràctica i teòrica de descriure els moviments des de diversos punts

de vista —sistemes de referència— (com ara el moviment dels astres, o el d'una moneda llançada a l'aire per un viatger d'un tren que passa ràpid per l'andana de l'estació, i que és observat per algú que seu en un banc de l'estació), i per què aquests plantejaments han conduït, en un viatge intel·lectual de molts segles, a entendre molt millor els conceptes de temps, d'espai, de simultaneïtat, o com es corba l'espai-temps a prop dels estels.

Quan jo estudiava el segon any de la carrera de Ciències Físiques em van introduir els conceptes bàsics de la teoria de la Relativitat Especial, que no vaig «entendre» bé. Als companys de la residència universitària on vivia se'ls va ocórrer la idea d'organitzar un cicle de seminaris i, òbviament, em vaig oferir a parlar-hi de la teoria d'Einstein, un tema que sempre crida l'atenció. Tot i que mai es va fer el seminari, recorde que durant la preparació vaig llegir un llibret de divulgació que es titulava: *Qu'est-ce que c'est la relativité?* És significatiu que el llibre que estem comentant ara s'anomena *Construyendo la relatividad*. Els darrers dos o tres decennis i moltes publicacions de recerca en didàctica de l'ensenyament de les ciències ens han mostrat que la ciència s'aprén (re)construint-la (*Construyendo*) entre professors i alumnes, no merament mostrant-la des d'una tarima (*Qu'est-ce que c'est*). I aquesta és una de les originalitats del llibre que comentem: el plantejament constructivista que, a força de llançar preguntes ben medidades, incita el lector a pensar-hi les possibles respostes. I, mitjançant la reiteració (fil conductor) del problema bàsic que es vol resoldre al llarg del llibre, el problema de la relativitat, la confrontació de les possibles respostes del lector amb les que va suggerint el llibre, és com el lector/estudiant es veu conduït de la mà dels experts que van il·luminant des de diversos angles les respostes parcials que la ment humana hi ha anat trobant. En poques teories com la de la relativitat és tan palesa la necessitat del qüestionament d'allò que sembla obvi.

Fa uns quants anys em va tocar explicar els elements bàsics de la relativitat a alumnes de primer de Químiques. No m'entienien. El curs següent, i amb nous alumnes, hi vaig tornar a la càrrega. Seguien sense entendre les meues classes «magistral». Llavors, el tercer any que vaig explicar la Relativitat Especial, recorde, vaig fer bona la famosa exclamació del professor J. S. Bruner (*El procés de l'aprenentatge*): aleshores va ser quan **jo** vaig entendre la Relativitat Especial! I, com ens ocorre als docents, una vegada entenien els aspectes essencials de la teoria, vaig ampliar el nombre de preguntes que plantejava als meus alumnes: per què és líquid el mercuri?; o, com explicar que els muons, partícules que viatgen a grans velocitats cap a la Terra, ens duxen en quantitats molt més grans, sense desintegrar-se gairebé tots pel camí, com s'esperaria abans de la invenció de la Relativitat Especial? Aquest fet, per cert, és explicat ben clarament en la pàgina 126 del llibre. Allà aprenem que, des del punt de vista dels muons, la distància que han de travessar per arribar a la Terra és més curta del que ens pensem (*contracció de longituds*), mentre que, des del nostre punt de vista, el que ocorre és que els muons tenen una vida més llarga —abans de desintegrar-se— pel fet d'estar viatjant (*dilatació del temps*). I és que no podem analitzar ja, com feia Newton i la física abans d'Einstein, fenòmens en l'espai, o fenòmens en el temps: únicament té sentit parlar de què ocorre en el tramut espai-temps.

Hi ha un anunci en Catalunya Ràdio que mostra un pescador que no trau res de la mar. Aleshores, un que se l'està mirant, li dona alguns consells: «Gràcies —li diu el pescador—, però no podria haver-m'ho dit unes horettes abans?» Aquest mateix sentiment tenia jo mentre llegia el llibre dels amics Vicent i Manolo. No podien haver-lo escrit fa uns quants anys? Però, és clar, per raons d'edat (relativa) entre els autors i jo, això només hauria estat possible si ells l'hagueren escrit mentre jo viatjava en una nau espacial a velocitats properes a la de la llum. Aquesta

possibilitat (la paradoxa dels bessons que envelleixen a ritme diferent) és explicada també en les pàgines 126 i 127 del text.

En llegir activament com s'ha anat creant la teoria de la relativitat un no té més remei que meditar i aprendre sobre un cabàs de conceptes, de resultats d'experiments mentals o reals ben enginyosos, de conseqüències de la relativitat que un no sabia, d'enfocaments originals, de maneres d'explicar entenedores de tots els ets i uts de la Relativitat Especial, la teoria que es fa servir quan els moviments que volem descriure no tenen acceleració. Els autors hi aporten tot un capítol dedicat a la cinemàtica i un altre a la dinàmica relativista, i els farceixen de diagrames espai-temps molt aclaridors.

No es conformen amb això, però, els autors, i s'endinsen en el món complex de la Relativitat General, que el mateix Einstein va formular el 1915. En un capítol ben interessant, ens proposen que ens imaginem dins d'ascensors que cauen lliurement: un típic malson que, en aquest cas, no produeix vertigen i que ens condueix, de manera natural, a la caiguda de la mateixa llum cap a les masses que poblen l'univers. I ens assabentem que l'ús quotidià dels sistemes de GPS (sistemes de posicionament espacial, un terme ben conegut avui dia gràcies als telèfons mòbils) fa servir la Relativitat General, la teoria que s'ha d'aplicar per a descriure moviments accelerats. I tots els moviments del nostre univers són accelerats, perquè les atraccions gravitatòries entre les masses fan que totes les partícules (la llum, inclosa) s'acceleren. O, en altres paraules, l'entramut espai-temps es corba.

La dilatada experiència docent dels autors, i el seus coneixements profunds i actualitzats sobre els processos d'ensenyament-aprenentatge, els porten a explicar, a repetir, a exemplificar, aprofitant la història de la relativitat, tots els ensenyaments que es desprenen de l'estudi de qualsevol teoria científica, és a dir, de qualsevol visió del món: quines relacions tenen les teories

noves amb les velles? Com es produeixen els canvis de paradigma? Quin perill té utilitzar conceptes vells en teories noves que els han fet obsolets? En quines condicions es pot aplicar, encara, una teoria «errònia» o superada, tot i que sabem que no és la millor que ja tenim?

Avui dia el llenguatge iconogràfic ens acompanya pertot arreu, i el llibre present no podia estar-se'n: un graciós personatge amb corbata de llacet i esmòquing, entre Einstein i Marx (com va observar un amic nostre), ens mira sorneguer des de moltes il·lustracions, com donant-nos confiança a enfrontar-nos amb el constant sacseig mental a què ens sotmeten els autors. De fet, els punts més difícils de la teoria de la relativitat no són necessàriament els que imprescindiblement requereixen unes poques matemàtiques; en general, les preguntes i les respostes que se'ns plantegen al llibre són d'una profunditat tal, tot i l'aparent senzillesa, que cal llegir-les i rellegir-les per capir-ne els significats. En tot cas, el lector pot fàcilment obviar els quadres, de fons ben negre, que anuncien un breu desenvolupament matemàtic per als més agosarats. I, al final, el llibre té uns annexos que aprofundeixen en deduccions, i d'altres que ens comenten una extensa bibliografia sobre la teoria de la relativitat i les verificacions experimentals més significatives. No podia faltar, en l'era d'Internet, un recull d'adreces de llocs web que tracten del tema. I, com una mostra més de l'experiència docent dels autors, ens regalen amb un glossari final de termes que van apareixent al llarg del text, marcats amb un asterisc.

Pel que fa al jovent actual, sembla que les contrareformes educatives volen condemnar-los, en un pas enrere imperdonable, a no estar exposats ni a una mínima introducció a la Relativitat Especial, tot i ser «[el desenvolupament de la relativitat] una de les aventures del pensament més excepcionals de la humanitat» (p. 231). Afortunadament, disposem de *Construyendo la relatividad*, per delectar-nos i obrir les nostres ments.

Faré notar, finalment, que el llibre no imita l'estil del *boom* constructor actual d'edificis-rusc, del «tot a 100» i del «menjar ràpid» que «permea» la nostra societat. La construcció de l'edifici de la relativitat es fa amb gust, amb tranquil·litat, amb saber fer, sense deixar escletxes ni badalls. No es tracta d'un llibre per a lectures ràpides, i les constants recapitulacions (inclosa la que conclou el text) ajuden el lector a estar constantment orientat, fins i tot si es deixa i es reprén el llibre amb dies pel mig. De ben segur que lectors de totes les edats, amb formació i interessos ben variats, no es deixaran de sorprendre, de gaudir d'aquesta obra, i de traure'n ensenyaments.

Albert GRAS I MARTÍ

Joan CASTAÑO, *Aproximacions a la Festa d'Elx*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 2001.

A hores d'ara, un dels millors estudiosos i coneixedors de la *Festa d'Elx* és, sens dubte, Joan Castaño. La seua incipient curiositat per la festivitat de l'Assumpció a Elx durant aquells anys d'estudiant l'ha acompanyat fins a l'actualitat i no ha deixat de créixer i esdevenir cada vegada més forta. Vint anys de dedicació i entrega constant per analitzar cada aspecte de la complexa representació, per descobrir nous documents que li permeten entendre més profundament el *Misteri d'Elx*. Un temps invertit per la *Festa* i per a la *Festa* i també per a tota la societat, ja que ens ha permés participar de les seues investigacions ja siga en forma d'articles, edicions, revistes o llibres, i conèixer un poc millor el nostre llegat cultural.

La trajectòria investigadora i vital de Joan Castaño va estretament lligada a la *Festa d'Elx*. Cada títol és un exemple de rigor i de treball eficient i el seu nom és sempre garantia de qualitat; *Aproximacions a la Festa d'Elx* no n'és

una excepció. Encapçalat amb un pròleg del poeta il·lícit Gaspar Jaén, ben elogiós de la manera de treballar i de la vàlua d'aquest investigador i, alhora, crític amb els factors que entrebanquen el bon funcionament de la representació, aquest volum recull bona part dels articles que Joan Castaño ha anat publicant durant anys i que es trobaven dispersos; fins i tot alguns ja eren difícils d'aconseguir. L'autor s'ha dedicat a ordenar-los buscant una sintonia temàtica, després d'haverlos revisat, actualitzant dades concretes, proporcionant la referència originària de cadascun dels treballs i esporgant l'obra d'inevitables repeticions. Una tasca feixuga, però imprescindible per a oferir una obra unitària i ben significativa per a la bibliografia sobre la *Festa d'Elx*.

Les paraules de Joan Castaño que obrin l'estudi són el proemi en el qual justifica l'aparició del volum i n'explica l'estructuració que ha fet servir. Tot seguit hi ha una introducció on l'autor posa èmfasi no sols en el *Misteri*, com l'única representació teatral medieval que s'ha conservat fins als nostres dies —recentment reconeguda per la Unesco com a patrimoni de la Humanitat—, sinó sobretot en el significat de la *Festa*, com a celebració cohesionadora d'una comunitat i com a referent d'un àmbit cultural més ampli.

L'ofici i el saber fer de l'arxiver del Patronat Nacional del *Misteri d'Elx* es desprén de cada pàgina d'aquesta extensa obra. La seua mirada atenta i infatigable, avesada ja a la pols dels arxius i les biblioteques, ens presenta un gruix de materials força rellevant que palesen i fonamenten cadascuna de les seues interpretacions i dels arguments que esgrimeix. Així, valora les aportacions que durant els últims cent trenta anys s'han fet al voltant de la *Festa* o *Misteri d'Elx* i que han contribuït a situar el drama assumpcionista, dins l'àmbit del teatre català antic, com un referent molt útil per als investigadors. Estudia amb detall les cinc consuetes que es coneixen de la *Festa* —les més

antigues daten del s. XVII i XVIII. Els apartats centrals i més importants de l'obra estan dedicats a la història i la teatralitat de la representació. En el primer, tracta aspectes tan importants com la música interpretada a l'església de Santa Maria a partir de documentació datada entre els segles XVI i XIX, o analitza el període de la restauració de l'església i de la *Festa* durant la postguerra (1939-1948). En el segon, l'autor estructura la teatralitat del *Misteri d'Elx* en una sèrie de seccions on analitza des de la simbologia dels escenaris del *Misteri* fins al paper de l'actor en la història d'aquest drama; especial atenció mereix, al nostre parer, els «Cent anys d'evolució escènica de la *Festa d'Elx* en imatges», en què, a través del material gràfic, il·lustra els canvis organitzatius i teatrals que ha experimentat la representació i aconsella, sàviament, que les transformacions futures estiguen avalades per la documentació històrica i respecten la tradició pròpia.

Una altra de les aportacions de l'obra que considerem tot un encert és el capítol que l'autor dedica a la creació popular al voltant del *Misteri*. D'una banda, perquè demostra la identificació entre el poble i la seua festivitat i el profund arrelament de la *Festa* en la societat, capaç de deixar la seua ferma petjada en parèmies, expressions o cançons que s'hi inspiren i que han anat transmetent-se de generació en generació. I de l'altra, perquè recull un tipus de literatura com la popular, marginada en molts àmbits, però d'una significació capdal, entre altres coses, per a conèixer la idiosincràsia i el fons cultural d'un poble. *Aproximació a la Festa d'Elx* es clou amb una compilació prou exhaustiva de documentació i bibliografia referida a la *Festa*; s'hi comenten des d'alguns dels documents de l'arxiu històric de Santa Maria, fins a la revista local *Festa d'Elx* (1942), a través de la qual se'n divulgaren els valors.

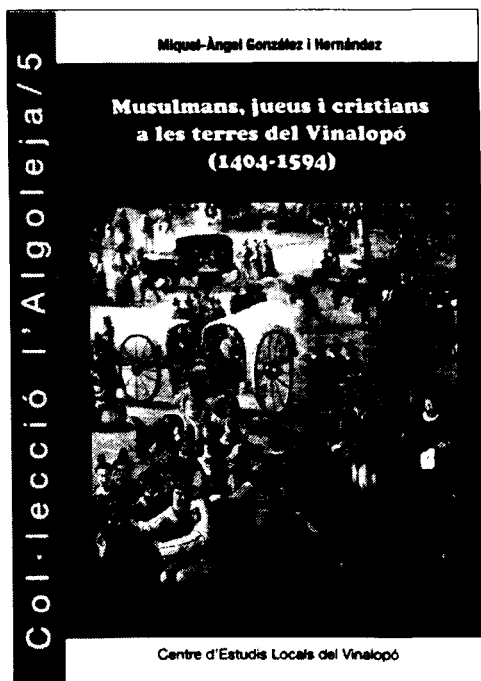
No cal insistir, doncs, en la importància de l'obra que ressenyem com a referent imprescindible per als estudis sobre el *Misteri* i sobre el

teatre català medieval. Una obra necessària i esperada perquè posa a l'abast una gran quantitat dels estudis que Joan Castaño ha anat acumulant durant tants anys de faena; el que venim exposant permet deduir clarament que aquesta obra és molt més que una mera «aproximació».

Com l'autor, que al llarg d'aquestes més de quatre-centes pàgines no pot amagar la seua preocupació pel futur de la *Festa* –amenaçada sovint per interessos aliens a la representació i a la cultura i que poden perjudicar-ne la conservació–, però tampoc no deixa de confiar en el poble que ha sabut mantenir la representació durant tant de temps, nosaltres també confiem en el treball dels investigadors com ell, perquè continuen dignificant i preservant el nostre patrimoni cultural; ens hi juguem molt.

Anna ESTEVE

Miquel-Àngel GONZÁLEZ I HERNÁNDEZ: *Musulmans, jueus i cristians a les terres del Vinalopó (1404-1594)*, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, col. «l'Algoleja», núm. 5. Petrer, 2002, 152 p.

Un llibre cal llegir-lo com a producte intel·lectual acabat. Quan l'agafem a la prestatgeria de la biblioteca o l'observem a l'aparador de la llibreria, considerem que és un tot, un món imaginat sencer, encara que siga un fragment de la realitat. Des del títol fins a l'últim detall de qualsevol pàgina formen part d'aquest conjunt escrit amb l'esperit de crear, recrear i representar una elaboració intel·ligible, amb el seu discurs intern que, com el riu, ens porta cap a un destí conegut/ desconegut. Endinsar-nos a les pàgines d'un llibre és una aventura perquè sabem, a priori, que la construcció de l'edifici de paper ens dona la possibilitat de recórrer un camí imaginat, des d'una eixida explicitada fins a un tancament previst/ imprevist.

Els llibres d'història també responen a aquest esquema: són caixes de lletres produïdes com a producte acabat. L'autor o autores s'han plantejat que els lectors faran un recorregut des de les primeres lletres fins a les últimes i, en conseqüència, cal organitzar el text per a facilitar-ne la tasca. A més, els objectius i les hipòtesis plantejades han d'envoltar la lectura, atraure-la.

Tot llibre comença per l'exterior: títol, imatge de portada, grafisme, colors. *Musulmans, jueus i cristians a les terres del Vinalopó (1404-1594)* és el títol del llibre que ara ressenyem. El títol ens aporta moltíssima informació. Primerament, la intenció de l'autor de recrear la societat comarcal, dels pobles i les viles de les comarques del Vinalopó, a partir de l'existència de tres comunitats culturals i religioses en una determinada etapa històrica. Ens atrau aquesta proposta que tot seguit desenvolupa el llibre i, a continuació, comentarem. Segonament, l'espai abraçat és denominat *terres del Vinalopó*, és a dir, ens planteja l'interés d'una recerca supralocal, més enllà del localisme promogut per cronistes o beques municipals; encara que l'absència d'una referència clara i concisa a la comarca o comarques del Vinalopó transmet la situació de feblesa de la identitat comarcal. I, en tercer lloc, el títol és en valencià, la qual cosa resulta estranya i valenta. Anem a pams. Estranya perquè és el primer llibre de la col·lecció «l'Algoleja» que s'ha publicat en valencià. Poblament prehistòric, molins hidràulics, moviment assembleari o castells i torres han sigut divulgades en castellà —excepte unes pàgines en valencià dedicades a la torre del Negret de Beneixama i al castell de Crevillent. Valenta, perquè cal divulgar les recerques en valencià, encara que es diu que els lectors fugen de llegir llibres en valencià, encara que diuen que el mercat de les nostres comarques és principalment castellanoparlant, encara que diuen que vivim en unes terres de frontera on el pes de les grans ciutats plenes d'immigrants castellanoparlants és

fonamental. L'autor, immigrant, s'hi ha compromés. Tota una acció valenta. A més, ens dóna una lliçó sobre la *titulitis*, és a dir, posem noms en valencià a revistes o col·leccions i després el contingut és en castellà.

Què pretén l'autor amb aquest petit llibre dedicat a les tres comunitats històriques esmentades? Explícitament ho manifesta en la introducció: «presentar la història de pobles i comarques del Vinalopó d'una manera divulgativa i didàctica, però amb el rigor interpretatiu de tota recerca». Així, ens adverteix l'autor que l'obra escrita composta tracta de combinar la seriositat acadèmica i investigadora amb la difusió entre els profans, per la qual cosa organitza els materials entre l'espínós camí de la historiografia acadèmica i la senda rigorosa de la divulgació. Els aspectes i els temes tractats d'aquesta manera són diversos però travessats amb una advertència, «encara que va existir una convivència, possiblement interessada per a tots, la realitat era la constant opressió dels cristians enfront dels musulmans i els jueus, en aquests dos casos solucionada la convivència amb l'expulsió».

Tota casa té portes i finestres, que ens permeten recórrer-la, entrar i eixir, mirar cap a dins o cap a fora. Un llibre, acabat, també disposa de portes i finestres. L'organització dels temes, els capítols i els epígrafs són les portes que ens deixen passar d'una estança a una altra i les finestres són per a veure els paisatges, per a ampliar els temes, per a aportar suggeriments. Recorrerem el llibre ressenyat travessant portes i mirant per llurs finestres.

Els manuals clàssics recomanen iniciar qualsevol recerca d'una comunitat històrica per l'evolució demogràfica, per conèixer el nombre de famílies i persones que vivien, treballaven i es relacionaven als pobles i els camps. La complexitat plantejada per l'autor de la difícil convivència entre totes tres cultures es quantifica en el primer capítol: gairebé el 90% de les per-

sones que vivien a la vall del Vinalopó eren musulmanes, al voltant d'una dècima part cristians i un minso 1% de jueus. Les viles i els pobles comptaven amb una població reduïda si la comparem amb l'actualitat: a les primeries del segle ^{xvi} variaven entre el centenar de Salines i els tres milers d'Elx. Uns nuclis eren totalment musulmans, d'altres, cristians, i uns pocs eren habitats per totes dues poblacions; aspectes coneguts, però mai avaluats conjuntament per a les terres del Vinalopó. Els jueus, minoritaris, es concentraven a les dues grans viles comarcals (Elx i Villena), a més d'algunes famílies a Novelda, Elda o, segons sembla per la documentació escorcollada per l'autor, un grapat destacat de famílies visqueren a Asp. Encara que en els segles ^{xv} i ^{xvi} en la documentació ja únicament apareixen els pobles i les viles que ara són habitats, l'autor esmenta que possiblement hi havia disseminats de població avui menys coneguts: Asprella, Beniabez, Saoní, Benaduz, Serrella, Aljacer, Benicreixent... Interessant advertència perquè ens adonem del procés de reorganització del poblament que es donà a la vall del Vinalopó i que ara com ara no hem estudiat.

El segon capítol presenta el sistema senyorial. Mentre que la població predominant era la musulmana, l'organització sorgida arran de la colonització de la noblesa feudal del nord va fer que la cultura cristiana fóra la que s'hi imposara. La visió conjunta comarcal es basa en la pugna pel control del territori entre els senyorius reials i els baronals. A més de l'extracció de la renda que feien els titulars dels senyorius, l'autor destaca allò que ell anomena *senyoriu econòmic*. Mitjançant els préstecs de censals membres del clergat, els ciutadans i la noblesa —inclosos senyors feudals— obtenien rendes destacades de les comunitats camperoles. Aquest aspecte no és exclusiu del Vinalopó; però en l'obra no ho podem comprovar, ja que entre la bibliografia utilitzada i la història comparada, l'autor no ha

introduït referències d'altres comarques del País Valencià.

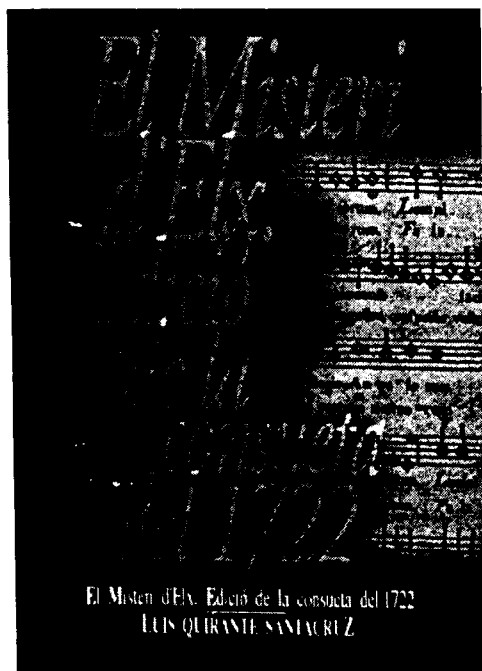
El capítol dedicat a la societat i a la cultura informa succintament sobre tres aspectes: els grups socials, l'ensenyament i la sanitat. Pel que fa als grups socials, hi destaca l'existència d'una *burguesia* mudèjar, és a dir, de famílies musulmanes que, a partir de documentació notarial, acumularen un cert grau de capital a partir del comerç, l'artesanía i l'arrendament dels monopolis i de la propietat de terres de regadiu. Per al cas de Novelda, constata que els cristians eren en la seua majoria jornalers de la terra i els musulmans ostentaven el poder econòmic local. Pel que fa a l'ensenyament un aspecte destacat és l'organització interna de les aljames per a transmetre el coneixement de l'àrab i de l'Alcorà, i el paper que jugà la inquisició i l'església catòlica per a tallar la transmissió cultural musulmana. La difícil convivència entre les tres cultures és tractada en el quart capítol, on el paper de la inquisició fou destacat per al trencament social i la persecució dels musulmans i els jueus convertits forçadament.

El darrer capítol està dedicat a l'activitat econòmica, entre la qual destaca el valor que hi adquirí el conreu de la vinya, la transformació del raïm en pansa i el comerç d'aquesta fora de la comarca. L'economia que girava al voltant del raïm pansa generà un important flux de capitals i l'acumulació per part de diverses famílies musulmanes, que constituïrien la *burguesia* mudèjar.

En definitiva, hem ressenyat un llibre acabat que també presenta finestres per on veure noves línies de treball per a conèixer les comunitats que vivien, treballaven i es relacionaven a les nostres comarques del migjorn valencià abans de la unitat barroca.

Tomàs PÉREZ MEDINA

Luis QUIRANTE SANTACRUZ, *El Misteri d'Elx*. Edició de la consuetat de 1722, Patronat del Misteri d'Elx, Elx, 2002.

Quan la vesprada de diumenge de Pasqua de l'any 2000 es va estendre a Elx la inesperada i tristíssima notícia de la mort de Luis Quirante Santacruz, una mort prematura i injusta, un sentiment comú ens va colpir a tots els que formem la gran i variada família del *Misteri*: teníem un deute amb ell per totes les coses que havia fet per nosaltres i que ens havia donat generosament. Un deute que, la seua inesperada marxa al lloc on haurà comprés definitivament el funcionament de les grans tramoies celestials, ens impedia fer efectiu de manera personal, com tots haguérem desitjat.

Aquells que fem, que vivim i que estudiem la *Festa* li devem a Luis Quirante moltes coses. Li devem, per exemple, l'esforç de molts anys estudiant, analitzant i investigant el *Misteri*, les seues característiques, el món, la cultura i el pensament que el feu possible. Li devem llibres

fonamentals com *El teatro asuncionista valenciano de los siglos XV y XVI* (València, 1987), una part important de la seua tesi doctoral, on analitzava els diferents relats assumpcionistes tradicionals i la seua influència sobre els misteris de València, d'Elx i de Castelló, on estudiava els escenaris i muntatges teatrals emprats en aquests misteris, on presentava un clarificador i nou capítol iconogràfic que ajuda a la datació d'aquestes obres valencianes, i on, en definitiva, mostrava l'evolució d'aquest tipus de teatre des del tardomedieval misteri de la catedral valenciana fins el renaixentista de Castelló, passant, ineludiblement, per la *Festa d'Elx* que apareix, com sempre, com un exemple únic i excepcional, com el punt de referència obligat per a entendre aquest tipus de celebracions religioses medievals.

Li devem treballs en forma d'articles o de ponències presentades a congressos nacionals i internacionals, on revisava i mostrava amb nous ulls, amb noves interpretacions—sempre acurades i documentades—, qüestions com la Vinguda de la Mare de Déu a Elx, una altra de les festes de la ciutat que, en un treball esplèndid, presentava com a conseqüència del *Misteri* i no a la inversa com havien sostingut nombrosos autors locals,¹ o com l'escena de la Coronació de la Mare de Déu, en la culminació de la *Festa*, un dels moments del *Misteri* que no figura en els evangelis apòcrifs i que, a banda de complicar encara més la complexa tramoia aèria i focalitzar els sentiments populars i religiosos dels il·licitans cap a la seua patrona, val per a acotar l'origen de la representació.²

Li devem pàgines i pàgines reinterpretant el *Misteri*, comentant els seus textos històrics,

donant-li llum als seus símbols, al sentit íntim de les seues escenes i dels seus gestos, de vegades ocults darrere d'una repetició secular. Li devem treballs com l'estudi escènic que va fer a petició del Patronat del *Misteri* on posava de manifest la importància de tornar a rellegir les acotacions de les consuetes i de replantejar els elements teatrals de l'obra, la disposició dels cantors o els seus moviments en el cadafal. Estudi que resulta una eina de treball bàsica per als Mestres de Cerimònies de la *Festa*.³

Però a Luis Quirante li devem moltes altres coses. De les més importants, la creació i posada en marxa del Festival d'Elx de Teatre i Música Medieval, que des de la tardor del 1990, cada dos anys converteix la nostra ciutat, en un referent ineludible del món medieval i transforma la *Festa* en el punt central d'un seguit de produccions teatrals i musicals que ens ajuden a contextualitzar-la, a comprendre com va ser el seu naixement, a conèixer la societat i la mentalitat que la va crear. I també, i a més, li devem un rigorós seminari d'estudi que ell mateix va dirigir en les dues primeres edicions i que permet als especialistes reunir-se, parlar, discutir i aprofundir en el coneixement sobre el teatre medieval, del qual la *Festa*, com hem dit, és l'única mostra que ens queda viva.

Per tot això, per intentar pagar una mínima part d'aqueix gran deute que ens pesava a tots, la Junta Local del Patronat, de la qual va ser nomenat vocal l'any 1998, va decidir organitzar un petit, però sentit homenatge pòstum, al que havia estat eficaç membre, al que havia permés, des del seu lloc de tècnic de la Conselleria de Cultura i Educació, que la comunicació i col·laboració entre els dos organismes fora més

¹ L. QUIRANTE SANTACRUZ, «Sobre l'origen miraculós de la *Festa*», LA REL·LA, 1, 1983, p. 33-40. Reproduït a J. CASTAÑO GARCIA i G. SANSANO i BELSO, eds., *Història i crítica de la Festa d'Elx*, Universitat d'Alacant, Alacant, 1998, p. 335-340.

² L. QUIRANTE SANTACRUZ, «Notes sobre l'escenografia del *Misteri d'Elx*: la Coronació», LA REL·LA, 5; 1985, p. 11-21.

³ L. QUIRANTE SANTACRUZ, «Estudio del aspecto escénico de la *Festa d'Elx*. Análisis y propuestas», E. RODRÍGUEZ CUADROS (ed.), *Del teatro del Misteri al misterio del teatro*, Universitat de València, València, 2001, p. 121-161.

àgil i profitosa. I es va pensar que el millor reconeixement que es podia oferir a un home d'estudi era, precisament, l'edició d'algun dels seus treballs, de manera que es posara a l'abast de les noves generacions d'investigadors un dels seus textos que, al mateix temps que fera present la seua memòria, permetera avançar —com era la seua decidida voluntat— en el coneixement de la nostra estimada *Festa*.

Entre les diferents possibilitats que els seus estudis ens oferien, la Junta Local va decidir reeditar, dins de la jove col·lecció de llibres «Misteri d'Elx», un text publicat l'any 1985 per la desapareguda editorial valenciana Gregal, titulat *El Misteri d'Elx*, que en realitat era un resum de la tesi de llicenciatura de Luis Quirante. Un text que ens oferia una encertada introducció a la *Festa*, al seu remot origen, a les seues fonts argumentals, al seu desenvolupament escènic, a la simbologia dels seus escenaris i artefactes teatrals; un text que, a més, presentava una edició comentada i anotada de la consuetud de la *Festa* que l'any 1722 havia copiat el beneficiat elxà Josep Lozano i Roiz, el mateix que, tretze anys abans, havia fet una altra còpia per al treball quotidià dels Mestres de Capella.

Com se sabia que la Universitat de València, a través dels seus companys del Departament de Literatura Espanyola, també erudits investigadors del nostre teatre Josep Lluís Sirera i Evangelina Rodríguez, estava preparant altres llibres d'homenatge, es va decidir contactar amb ells per no duplicar esforços. En aquest sentit cal agrair les facilitats oferides per Evangelina Rodríguez, que preparava l'edició de tots els treballs de Luis Quirante referits al teatre i que acaba de sortir en un magnífic llibre titulat *Del teatro del Misteri al misterio del teatro* (op. cit.), que, generosament, suggerira eliminar de la seua recopilació el text escollit pel Patronat i que, a més, acceptara realitzar un documentat i aclaridor pròleg que encapçalara la reedició del llibre.

D'altra banda, també es va plantejar la possibilitat d'incloure en el llibre un facsímil de

la consuetud del 1722 que, fins ara, no havia estat mai reproduïda. Convençuts que a l'autor l'haguera entusiasmat la idea de poder mostrar el manuscrit original, ja que no va ser possible en la primera edició, la Junta del *Misteri* va demanar el permís corresponent als propietaris de la consuetud, els hereus de Juan Orts Román, Mestre de Cerimònies de la *Festa* i cronista honorífic de la ciutat fins la seua mort l'any 1958, que va adquirir en el seu moment aquest important document i va saber conservar-lo amb cura i estima. Document que, els seus hereus han demostrat repetidament, la voluntat de custodiar amb diligència per al poble d'Elx i mostrar, amb generositat, les vegades que haja estat requerit per responsables d'exposicions dedicades a explicar el *Misteri* o, com en aquesta ocasió, per a reproduir-lo fidelment. Amb aquesta edició facsímil, els investigadors, els músics o, simplement, els curiosos, podem comptar amb un text fonamental per a entendre la *Festa*, un text que, com és sabut, conserva els versos dels cants, les notes musicals i, especialment, les didascàlies o acotacions escèniques que permeten efectuar la representació. Amb aquesta reproducció, acompanyada de l'acurat estudi de Luis Quirante, són ja tres les consuetes que podem estudiar com si tinguérem a les mans el document original, les de 1709, 1722 i 1751, i confiem que algun dia la llista es complete amb aquelles que, conegudes per transcripcions antigues, ara mateix no estan localitzades.

Fa setze anys ja vaig ressenyar per a LA REL·LA l'edició original d'aquest llibre, on concloua:

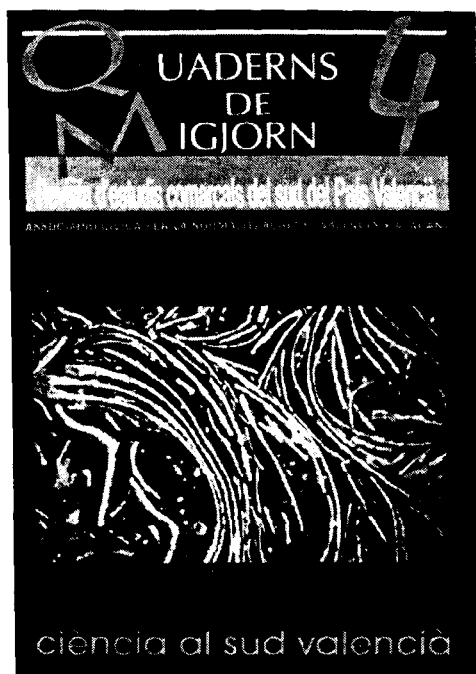
Ens trobem davant d'un llibre important sobre la *Festa*. Un llibre que ens acosta a les darreres investigacions sobre el tema i en el qual Luis Quirante posa al nostre abast una consuetud fins ara gairebé ignorada. És, doncs, un estudi d'obligada lectura per als qui, per ventura cada dia amb més freqüència, s'interessen i aprofundeixen en la *Festa d'Elx*.⁴

⁴ J. CASTAÑO I GARCÍA, «El Misteri d'Elx», LA REL·LA, 6, 1988, p. 92-94.

Crec, sincerament, que aquestes paraules mantenen plenament la seua vigència. Tenim de nou a les mans un llibre important sobre el *Misteri*, gràcies a la tasca rigorosa i acurada d'un home, que ha quedat unit ja, indissolublement i definitivament, a la nostra estimada *Festa*, gràcies al treball intel·lectual ben fet i a la inoblidable bonhomia de Luis Quirante.

Joan CASTAÑO

Revista *Quaderns de Migjorn*, núm. 4. *Ciència al sud valencià* (1998-2002), Associació Cívica per la Normalització del Valencià, Alacant, 2003.

La revista feta pels nostres veïns alacantins, *Quaderns de Migjorn*, en el seu darrer número ens obsequia amb un ventall d'articles (en nombre de 22) de caire científic, en el més ample sentit del mot.

Es tracta d'un recorregut que ens duu des de la temàtica mèdica («La lluita antipalúdica en el Baix Segura durant el primer terç del segle xx»), fins a les observacions astronòmiques («L'eclipsi de 1900 a través de la premsa: *El Pueblo de Elche* i *El Liberal*»), passant per altres sobre botànica, farmacologia, geologia, química, ictiologia, ornitologia, museística, etc.

Cada article mostra una cura exquisida i gairebé tots estan amanits amb fotografies, diagrames, gràfics, a més d'una àmplia bibliografia al remat. Es tracta d'un plat molt

densament cuinat i de llarga gestació, no debades s'ha tardat gairebé quatre anys a plantar.

A través d'aquests articles, i pel que fa als referits a segles passats, la documentació original de l'època reflecteix la manca de progrés i el subdesenvolupament de la societat valenciana en general. Aquesta societat patia un alt grau d'analfabetisme, amb una economia molt condicionada per un liberalisme fet a la mida de determinats grups socials que, sumats a altres factors, orientaven el creixement en sentit favorable als seus interessos, amb una «burgesia» molt vinculada a la terra, o a determinades àrees industrials –Elx, Alcoi, Ontinyent, etc.–, una burgesia amb un fort grau d'«espanyolitat», diguem-ne, a diferència de Catalunya o Euskadi, i les conseqüències d'això encara hi són visibles.

Per això, la importància de revistes com aquesta, en la qual una colla de gent coherent, conseqüent i digna ens fa albirar un País Valencià que no siga una anomalia i que no doblegarà l'esquena.

Es tracta més aviat d'un llibre que no pas una revista. La seua pluralitat de temes garanteix que tothom hi trobarà el seu article preferit. Qui us parla també té el seu favorit: «Els instruments antics de física de l'institut Jorge Juan d'Alacant», de Rafael García Molina i Luís Antonio Villada Lobete.

En sembla, doncs, una bona notícia l'eixida a la llum d'aquest «llibre», clar i valencià, en aquestes terres de *Tómbola*, i en uns temps no gaire optimistes per a la producció editorial en la llengua del *Misteri*.

Antoni SERRANO